

VI

De apriorische grondslag van rationaliteit en vrijheid

§ 25 *Het probleem van Webers denken*

Het uitgangspunt van deze studie is de vraag naar de betekenis van de sociale wetenschap voor de interpretatie van het menselijk bestaan. Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik de constitutie van de hedendaagse empirische sociale wetenschap zoals die in Webers wetenschapstheoretische, ethische en cultuurfilosofische denken expliciet tot uitdrukking komt, als leidraad gekozen. Daarbij zijn de volgende vragen gesteld. Wat heeft Webers verdediging van de empirische wetenschap voor ons begrip van de menselijke realiteit betekend? Hoe heeft Weber het praktische gehalte van onze geschiedenis geanalyseerd? Wat is de waarde van Webers standpunt over de eigen aard van de vrijheid in onze maatschappij? Ik heb deze vragen toegespitst op de filosofische vraag naar de verhouding van feitelijkheid en geldigheid, van immanentie en transcendentie. De doordenking van deze verhouding heeft een kritisch licht geworpen op Webers gedachten over onze theoretische en praktische omgang met de realiteit. Door de scheiding van feitelijkheid en geldigheid heeft hij het verstaan als grondslag van de empirische sociale wetenschap tekort gedaan en heeft hij bovendien de niet-voorwerpelijke grondslag van de praktische rede niet kunnen begrijpen.

Weber heeft door zijn binding aan het denken van Rickert en Husserl enerzijds een positivistische conceptie van werkelijkheid en anderzijds een rationalistische conceptie van beginselen verdedigd. Hij heeft beginselen enerzijds in het kader van het empirisch sociologisch onderzoek opgevat als feitelijke krachten die het denken en handelen van mensen determineren, en anderzijds in het kader van een logische reflexie als mogelijke uitgangspunten voor het denken en handelen. Daardoor heeft hij de eigenlijke strekking van zijn sociologie niet adequaat kunnen begrijpen. Webers sociologie is een onderzoek naar de wijze waarop de zin, betekenis of waarde die het handelen belichaamt, geïnstitutionaliseerd en gefunctionaliseerd wordt in historisch-maatschappelijke samenhangen. De sociologische interpretatie van de realiteit staat op gespannen voet met Webers scheiding van zinlogica en causaal bepaalde feitelijkheid. Het verstaan dat het centrum van Webers sociologie is, combineert juist het vatten van zin met begrip voor de wijze waarop die zin gerealiseerd is in het denken en handelen van individuen. En ook wat betreft zijn reflexie op de grondslag van het handelen is Weber er niet in geslaagd de apriorische implicaties van zijn beschouwing filosofisch te begrijpen. Webers cultuurfilosofisch denken verwijst impliciet naar een conceptie van praktische rede, een conceptie van het intellectueel vatten van waarden als praktische beginselen. De mogelijkheid daarvan ontkent hij in zijn wetenschapstheoretische overwegingen evenwel expliciet. De irrationalistische conclusies die uit die ontkenning getrokken kunnen worden en

ook feitelijk getrokken zijn, hebben heel Webers denken over onze maatschappij in een dubbelzinnig licht geplaatst. De wetenschappelijke en politieke strijd over Webers intellectuele nalatenschap kan niet alleen verklaard worden uit historische wisselvalligheden en factoren die buiten Webers denken zelf gelegen zijn.¹⁷⁶ Hij is mijns inziens ook te wijten aan een dubbelzinnigheid die ten grondslag ligt aan zijn denken als geheel.

Voor de interpretatie van de wetenschap die in Webers reflexie op zijn eigen ontwerp van wetenschap te vinden is, is het bestaan een optelsom van feitelijke gegevens en logische structuren. Deze uitleg van het bestaan behoeft een correctie om de positieve betekenis die de empirische wetenschap voor ons zelfbegrip kan hebben niet te verdonkeremanen. Webers begrip van de wetenschappelijke activiteit is ten achter gebleven bij de intentie en strekking van zijn eigen empirisch wetenschappelijke onderneming. Door zijn wantrouwen ten aanzien van de filosofie en het gebrekkige filosofische instrumentarium dat hij tot zijn beschikking had, is hij in de reflexie op de strekking van de wetenschappelijke activiteit deels bevangen gebleven binnen positivistische coördinaten.

Dit heeft consequenties voor Webers conceptie van rationaliteit en vrijheid. Zijn kritische diagnose met betrekking tot de mogelijkheid van de vrijheid van individuen in onze maatschappij en zijn ambivalente verhouding tot het proces van rationalisering wordt mede bepaald door zijn conceptie van de filosofische vooronderstellingen van zijn denken. Als aangetoond kan worden dat die conceptie inadequaat is, dan wordt ook Webers begrip van rationaliteit en vrijheid op de helling gezet.

Eerst betoog ik aan de hand van de wetenschapsleer en de ethiek dat Webers begrip van de filosofische vooronderstellingen van zijn denken niet adequaat is (§§ 26, 27). Vervolgens onderzoek ik de consequenties van deze inadequaatheid voor zijn conceptie van rationaliteit en vrijheid (§ 28). Tenslotte laat ik zien dat dezelfde problematiek ook doordringt in zijn sociologisch werk (§ 29).

§ 26 *De dubbelzinnigheid in de wetenschapsleer*

Wat vormt voor Weber de grondslag van de sociaal-wetenschappelijke kennis van de realiteit? Die grondslag is gelegen in de constatering, dat het handelen van mensen zin heeft en op basis daarvan verstaanbaar is. Dat het menselijk handelen zin heeft wil zeggen, dat het op een of andere wijze op betekenis betrokken is. Deze ideële grondslag van het menselijk handelen is tegelijkertijd de grondslag van de wetenschap die dat handelen verklaart door het als zinvol te begrijpen. Zonder een betrekking tot zin zou er geen mogelijkheid tot verstaan voor ons aanwezig zijn. Het verstaan dat de sociologie voltrekt heeft een empirisch uitgangspunt. Het gaat uit van factisch aangetroffen handelen. Maar in dit uitgangspunt ligt een apriorische strekking opgesloten. Het apriorisch gehalte van het handelen toont zich in de waarde, zin of betekenis die in het

176 Zoals bijvoorbeeld gesteld wordt door A. Zingerle, (1981), *Max Webers historische Soziologie*, p. 6-19.

handelen tot uitdrukking komt. Het sociologisch verstaan is betrokken op historische fenomenen die ons interesse opwekken omdat ze een zeker gehalte aan geldigheid tot uitdrukking brengen.

De strekking van Webers interpreterende sociologie is, dat feitelijkheid geconstitueerd wordt door zin. Maar de betrekking tot zin wil niet zeggen, dat de sociologie een pure geesteswetenschappelijke hermeneutiek is. De sociologie zoekt naar de manier waarop zin, betekenis of geldigheid historische en maatschappelijke categorieën zijn.¹⁷⁷ Het gaat om het begrip van de reële institutionalisering en functionalisering van betekenis (§§ 19, 29). Het ideële is op zichzelf genomen niet belangrijk voor de maatschappijwetenschap. Het gaat om de wijze waarop het reël verwerkelijkt en gerealiseerd wordt. Deze institutionalisering en functionalisering brengt tegelijkertijd een proces van zinverlies met zich mee. Want in het proces waarin de geest stolt in instituties¹⁷⁸ wordt zin niet alleen belichaamd, maar ligt ook de tendentie besloten dat het leven eruit verdwijnt. In de belichaming van zin ontsnapt de oorspronkelijke intentie. De wereld wordt *Gehäuse*. De verwerkelijking, objectivering van zin keert zich tegen de oorspronkelijkheid ervan.

Weber heeft gezien dat de wijze waarop mensen zich tot het waardefenomeen verhouden telkens origineel is. De institutionalisering en realisering van waarden roept op zijn beurt reacties op, waardoor de zin en functie van instituties telkens van kleur verandert. De reële geschiedenis van het waardefenomeen kan niet tot het overeenstemmen met of afwijken van een universeel geldige imperatief of ethiek gereduceerd worden. We moeten de originaliteit van het waardegehalte in elke situatie opnieuw analyseren en interpreteren. Dat wil zeggen dat de ethische grondslag van het menselijk bestaan zich niet laat reduceren tot een ethische formule of denkconstructie (§ 24). De evidentie met betrekking tot het waardegehalte is slechts mogelijk op basis van historische ervaring. Deze evidentie is het die betrokken is op het geldigheids- of betekenisaspect van het empirisch gegeven en het begripsmatig tot bewustzijn brengt. Het empirisch sociologisch onderzoek laat zien op welke wijze dat waardegehalte werkelijk is, wat de bestaansvoorwaarde ervan is. Het onderzoekt de wijze waarop een ideële inhoud geworteld is in de strijd om het bestaan. Het gaat in de sociale wetenschap dus om een onderzoek naar de wijze waarop het ideële feitelijk is, waarop het zich in de feitelijkheid van het bestaan kan handhaven.

De evidentie heeft een betrekking tot zin in zoverre die een ideële inhoud is voor het kennen. Zin heeft een identiteit die zich in menselijke handelingen en artefacten te kennen geeft (§ 16). Webers betoog over 'subjectieve zin' gaat daarom vooral over de wijze waarop de identiteit van zin werkelijk gegeven is, tegenover de denkconstructie van de objectieve zin. De objectieve zin is de zin die aanwezig is in onze systematische begripsmatige reconstructie van

177 Vgl. H. Freyer, (1930), *Soziologie als Wirklichkeitswissenschaft*, p. 79vv.

178 Zie PS 332, waar Weber over 'geronnener Geist' spreekt. A. von Schelting (1934, *Max Webers Wissenschaftslehre*, p. 26vv) wijst er terecht op dat de causaal noodzakelijke middelen om waarden te verwerkelijken vaak naar hun zin in tegenstelling staan tot het zingehalte van het nagestreefde doel. Ook in de waardeverwerkelijking steekt het probleem van de irrationaliteit van de werkelijkheid. Vgl. PS 547.

hetgeen wij juist of waardevol vinden. Ze is een produkt van systematische reflexie. Daarom valt ze niet samen met gerealiseerde zin.

Weber heeft gemeend de betrekking van het empirisch wetenschappelijk verstaan tot het ideële als een vorm van constateren van aangetroffen inhouden te kunnen begrijpen (§ 17). Daardoor heeft hij het ideële tot iets empirisch gemaakt, namelijk tot een ideële factor die zelf een werking uitoefent. De geldigheid waar het verstaan op georiënteerd is wordt dan geëlimineerd. Je maakt van het ideële dan iets aantrefbaars, iets dat een empirisch constateerbare inhoud heeft. Maar Webers onderzoek zelf kan dat niet volhouden. Zijn onderzoek gaat er om te laten zien op welke wijze de historische realiteit een dimensie van geldigheid heeft op basis waarvan zij intrinsiek begrijpelijk en verklaarbaar is. Betekenis gaat altijd boven de act van denken of willen uit waarin zij gedacht of gewild wordt. Ze is evenwel ook belichaamd, dat wil zeggen in de affirmatie van de denk- of wilsact aanwezig en werkelijk.

De innerlijke samenhang van feitelijkheid en geldigheid heeft Weber niet wetenschapslogisch kunnen begrijpen. Hij heeft gemeend het bestaan uitputtend te kunnen vatten in de tegenstelling van feitelijke gegevens en logische structuren. Daardoor heeft zijn verdediging van de rationaliteit als grondslag van de sociale wetenschap iets dubbelzinnigs gehouden. De strijd rond de vraag of het verstaan als de grondslag van de rationaliteit van de sociale wetenschap begrepen kan worden, is te wijten aan zijn dubbelzinnige conceptie ervan.

Webers stelling over de waardevrijheid deelt in de dubbelzinnigheid van zijn conceptie van wetenschap. Weber tracht terecht zo scherp mogelijk de grondslag van zijn sociologie tot uitdrukking te brengen. De waardevrijheid garandeert enerzijds de identiteit van de historische zin. We mogen de wijze waarop zin historisch bestaat niet verwarren met onze denkconstructie en helemaal niet met de wijze waarop we zin voor de uitoefening van ons eigen handelen verplichtend vinden. Anderzijds beschermt de waardevrijheid de eigen aard van onze intuïtie omtrent de wijze waarop het waardevolle door ons praktisch uitgeoefend moet worden. Wat voor ons werkelijk praktisch van betekenis is, kan niet aan een theoretische analyse van historische zin ontleend worden.

Weber heeft het onderscheid tussen de theoretische en de praktische context waarin wij van waarden weet hebben evenwel als een antithese geïnterpreteerd (§ 22). Hij heeft voor het theoretisch kennen de conclusie getrokken dat historische zin iets feitelijks is. Dat is mijns inziens een vergissing. Het onderscheid van ons praktisch besef van geldigheid en van de wijze waarop waarde door de theoretische verheldering van het historisch proces bewust gemaakt wordt, is niet identiek aan het onderscheid tussen norm en feit. Het feit dat geldigheid een historische dimensie heeft wil niet zeggen, dat hetgeen voor ons niet in praktische zin geldig, maar onderwerp van theoretische analyse is, daarmee tot feit wordt. Het is immers praktische geldigheid voor historische subjecten. De veelvoud van concrete gestalten waarin het fenomeen van de praktische geldigheid historisch aanwezig is, mag ons er niet toe verleiden te denken dat er historisch gezien alleen feitelijkheid is. We zouden veeleer moeten zeggen: er is telkens een andere concretisering en uitoefening van hetgeen als geldig ervaren wordt. Er is historisch gezien blijkbaar een veelheid van perspectieven waarin het fenomeen van geldigheid tot uitdrukking komt. Weber heeft dat

wetenschappelijk proberen te begrijpen als de realisering van een veelheid van abstracte uitgangspunten. Deze zouden een onreduceerbare veelheid voor het reflexieve denken vormen. Door de realiteit te interpreteren als realisering van logische mogelijkheden, veronderstellen we een gemathematiseerd wereldbeeld (§§ 18, 23). We begrijpen de realiteit als geval binnen een speelruimte van denkbare mogelijkheden. Volgens Weber kunnen we de veelheid van mogelijke uitgangspunten voor het handelen afleiden uit de doeleinden waar mensen feitelijk op betrokken zijn.

Het gaat er in de wetenschap evenwel niet zozeer om alleen een veelheid van feitelijk nagestreefde uitgangspunten te constateren. We moeten ons afvragen waarom de bewustwording daarvan ons interesse opwekt. Blijkbaar wordt het theoretisch interesse in uitgangspunten gedragen door onze existentiële betrokkenheid bij de grondslag van het menselijk handelen als zodanig. De bewustwording van de veelheid aan menselijke mogelijkheden is belangrijk om de grondslag van ons eigen bestaan te verhelderen.¹⁷⁹ Deze bewustwording is een bewustwording van mogelijke antwoorden op onze behoefte en op het lijden aan de paradoxen van het bestaan (§ 19 einde). Het empirisch wetenschappelijk denken is een van de middelen om een antwoord te vinden op de antinomieën en tekorten die met het bestaan zelf gegeven zijn.¹⁸⁰ Er speelt hier blijkbaar een fundamenteel belang bij zelfbewustwording. De cultuurwetenschap is bewustwording van de geldigheid in het feitelijke en niet slechts bewustwording van feiten zonder meer. Ons belang bij de grondslag van ons eigen bestaan is een wezenlijk bestanddeel van de wetenschappelijke activiteit. Weber maakt duidelijk dat de historische wetenschap een vorm van reflexie is die het mogelijk maakt verschillende historische perspectieven en uitgangspunten met de grondslagen van ons eigen bestaan in verbinding te brengen. Door de historische reflexie wordt de identiteit van de maatschappelijke werkelijkheid waarin we gesteld zijn zichtbaar in contrast met het waardeperspectief van andere samenlevingen. We dringen met andere woorden dieper door in de grondslagen van onze eigen werkelijkheid, door de bewustwording van het contrast met andere bestaanswijzen. En juist omdat geldigheid telkens een historische gestalte heeft, kunnen we de eigenheid van ons perspectief dieper doorgronden en het relatief recht van andere perspectieven in het onze opnemen.

Webers sociologie kan dus geïnterpreteerd worden als een vorm van zelfbewustwording. Zij is het vatten van de vrijheid in de veelheid van haar historisch maatschappelijke verschijningsvormen. Wat moet in deze context onder 'vrijheid' verstaan worden? Vrijheid wil zeggen dat mensen handelend dat tot uitdrukking brengen wat geldigheid voor ze is. De zelfbepaling in het handelen wordt dan geleid door een intuïtie omtrent de kern van het bestaan. Weber heeft in dit verband het begrip 'persoonlijkheid' naar voren geschoven. De persoonlijkheid kenmerkt zich door de constante innerlijke betrekking tot laatste

179 Ook Weber impliceert dat door de stelling dat we via de wetenschap deelhebben aan de gemeenschap van cultuurmensen (WL 600).

180 W. Schluchter, (1979), *Die Entwicklung des okzidentalen Rationalismus*, p. 33 en A. von Schelting, (1934), p. 411v, 414.

waarden of betekenissen.¹⁸¹ Individuen zijn persoonlijkheden in de mate waarin ze hun zelfbepaling kunnen handhaven in weerwil van de druk der historische omstandigheden. In die mate realiseren ze hun vrijheid.

De sociologie is een reflexie op de 'laatste waarden' waar de persoonlijkheid zich toe verhoudt vanuit de wijze waarop deze waarden historisch en maatschappelijk gerealiseerd zijn. Een zodanige reflexie is onafsluitbaar. Dit geeft aan dat het menselijk denken niet gebonden is aan statische, axiomatisch gegeven uitgangspunten, maar dat het een oneindige horizon heeft. Door de confrontatie met historische gestalten ontwikkelt zich het perspectief waarin we de realiteit intellectueel proberen te vatten. Hier is een eenheid van kennis en belang. Want de kennis is gericht op het doorgronden van de strekking van onze waardeuitgangspunten door een confrontatie met andere vormen van waardebeleving. En ons belang is hierbij, dat we betrokken zijn op het intellectueel doordringen in de grondslagen van ons denken en handelen. We benaderen het eigene van ons eigen bestaan door een communicatie waarin we theoretisch dieper tot onszelf en anderen doordringen.¹⁸² De betrokkenheid op de vrijheid overschrijdt alle feitelijkheid. Ze is een overschrijding van de dichotomie van feiten en logische structuren. Deze conclusies liggen impliciet in Webers gedachtengang besloten. Toch worden ze door Weber niet ondubbelzinnig en expliciet getrokken. De reflexie die hij op zijn eigen wetenschappelijke programma voltrekt, blijft te zeer bevangen binnen de coördinaten van het denken van Rickert en Husserl (§§ 9, 14).

Wat is Webers misvatting geweest? In zijn reflexie op zijn sociologie heeft hij niet gezien dat de theoretische kennis die hij voorstond een apriorische grondslag heeft, dat wil zeggen intrinsiek op geldigheid betrokken is. Hij heeft het wetenschappelijk kennen geïdentificeerd met het constateren van feiten, ook al zijn de toedrachten waar de wetenschap op betrokken is niet alle zintuiglijk waarneembaar. Zijn verdediging van de stelling dat verstaan gebaseerd is op geldigheid (§ 17), is daardoor halfslachtig gebleven. De strekking van Webers wetenschapsleer is, dat de wetenschap verwijst naar de universele, boven-feitelijke strekking van het kennen. Het menselijk kennen is in beginsel betrokken op de ideële grondslag van het menselijk handelen in zijn universaliteit.¹⁸³ Weber heeft het apriori waarop de wetenschap betrokken is evenwel enerzijds opgevat als de feitelijke kracht van voorstellingen die het handelen van mensen beïnvloeden, anderzijds als een constructie van het logisch denken.¹⁸⁴ Maar in

181 WL 132, 591. Vgl. WL 507v en § 20 einde.

182 Zie voor de existentiële betekenis van de wetenschap WL 150vv, 503, 608.

183 De enige plaats waar Weber expliciet over de transcendentale voorwaarde van de kennis spreekt is WL 180v: "Transzendente Voraussetzung jeder Kulturwissenschaft ist (...) daß wir Kulturmenschen sind, begabt mit der Fähigkeit und dem Willen, bewußt zur Welt Stellung zu nehmen und ihr einen Sinn zu verleihen. Welches immer dieser Sinn sein mag, er wird dazu führen, daß wir im Leben bestimmte Erscheinungen des menschlichen Zusammenseins aus ihm heraus beurteilen, zu ihnen als *bedeutsam* (positiv oder negativ) Stellung nehmen. Welches immer der Inhalt dieser Stellungnahme sei, - diese Erscheinungen haben für uns Kulturbedeutung, auf dieser Bedeutung beruht allein ihr wissenschaftliches Interesse." Ook hier speelt weer de dubbelzinnigheid van het subjectief zingeven aan en het oorspronkelijk zin hebben van cultuurverschijnselen (vgl. § 16).

184 Vgl. von Schelting, (1934), p. 362v, 377.

de praktijk van zijn sociologisch onderzoek is hij bezig met het doorgronden van de universele fundering van het historisch-maatschappelijk handelen van mensen in geldigheid.

§ 27 *Het objectivisme in de ethiek*

Hoe heeft Weber zich de grondslagen van ons handelen in de historische realiteit voorgesteld? Weber heeft terecht gesteld, dat handelen uitoefening, realisering, belichaming van zin is. Dat betekent dat de rationaliteit die in het handelen aanwezig is niet primair een theoretische, maar een praktische betekenis heeft. De praktische rationaliteit in het handelen is immers een intellectuele verhouding tot hetgeen gedaan of gerealiseerd moet worden. Webers stelling is, dat dit laatste niet uit de theoretische rede kan voortvloeien. Daarin heeft hij gelijk. De vraag is evenwel of hij voldoende begrip heeft voor de praktische functie van de rede. Ik denk van niet. De praktische rede betreft de intuïtie van het waardevolle op ons handelen in de historische realiteit. Ze stelt het waardevolle voor als datgene wat hier en nu gerealiseerd moet worden. Hoe heeft Weber de praktische functie van de rede behandeld?

Weber heeft ten eerste gesteld dat de intuïtie van het waardevolle geen eenheid is, maar een veelheid van strijdende waarden omvat. Weber houdt in dat opzicht vast aan een metafysisch pluralisme. Dat pluralisme is in zoverre op zijn plaats als het recht doet aan de veelheid van specifiek onderscheiden waardesferen en verwerkelijkingsvormen die door hun specificiteit de term 'waarde' telkens een andere kleur geven. Esthetische, ethische en theoretische waarden, de waarde van religie, het welvaarts- en machtsstreven en de erotiek zijn niet tot elkaar herleidbaar (§ 21). Maar Weber heeft daarbij wel vergeten op welke basis hij telkens van 'waarde' kan spreken. Deze basis is gelegen in de relatie die al deze waarden en sferen van activiteit hebben tot de verantwoordelijkheid. Alle waarden maken een geldige aanspraak op realisering door menselijke subjecten. De keuze van een subject veronderstelt dat waarden tegen elkaar afgewogen kunnen worden. Dat wij ons verantwoordelijk voor handelingen kunnen maken, betekent immers dat we onze afweging van waarden tegen elkaar tot grondslag van onze keuzes kunnen maken. Deze afweging van waarden veronderstelt op haar beurt een commensurabiliteit die in Webers uiteenzettingen over waarden niet onderkend wordt.

Webers stelling dat de vele waarden even zo vele onreducerbare uitgangspunten voor het handelen kunnen vormen, is empirisch gesproken juist. Maar hij heeft daarbij vergeten dat het nastreven of uitoefenen van een waarde niet zozeer voortvloeit uit de specificiteit ervan alswel uit de intuïtie dat de betreffende waarde nastrevenswaard is. We vatten waarde dan als een modus van de realisatie van het menselijk goed zonder meer. De praktische rede betreft de specificiteit van de verschillende waarden en verwerkelijkingsvormen op de realisering en uitoefening van hetgeen als zodanig voor ons van waarde is als subjecten. Weber heeft gelijk als hij stelt dat er in principe vele waarden en verwerkelijkingsvormen zijn, die door ons geloof een absolute betekenis kunnen krijgen. Maar hij maakt zichzelf niet bewust dat deze absolute betekenis er telkens één is: de overtuiging dat de betreffende waarde of realisatievorm als

zodanig nastrevenswaard is. In die laatste zin liggen alle waarden in één vlak en kunnen ze met elkaar in botsing komen. Webers opvatting dat de rationaliteit bij de afweging van disparate, in laatste waarden gefundeerde handelingsalternatieven geen enkele rol zou kunnen spelen, is in dit verband helemaal niet zo evident. Het instemmen met een bepaalde afweging van waarden heeft immers iets te maken met onze conceptie van hetgeen menselijk goed casu quo verantwoord is. Deze conceptie moet steunen op een intuïtie van het waardevolle als zodanig. De intuïtie van het waardevolle is precies de grondslag van de praktische rede.¹⁸⁵

Ten tweede heeft Weber het probleem van de praktische realisatie van waarden vanuit theoretisch gezichtspunt, en niet primair vanuit praktisch gezichtspunt geanalyseerd. Hij heeft in zijn wetenschapstheoretische reflexie de empirisch-wetenschappelijke analyse van de realisering van waarden het primaat gegeven boven de reflexie op de praktische intuïtie van waarden als mogelijke modi waarin het menselijk goed zich voordoet. Dat kan geïllustreerd worden met behulp van Webers reflexies op het handelen dat in onze eigen maatschappij geïnstitutionaliseerd is. Voor het geïnstitutionaliseerde handelen is het belangrijk de afgestorven geest van de instituties telkens opnieuw leven in te blazen. Dat zal vaak betekenen dat de historisch vroegere zin van instituties gewijzigd wordt, dat ze andere functies en een andere zin krijgen. Het gaat voor het handelen dat werkelijk betekenis heeft om de zin in zijn oorspronkelijkheid, om de zin waartoe wij als individuen een oorspronkelijke toegang hebben. De functionalisering en institutionalisering van betekenis impliceert een onderwerping van het individu aan het levenloze mechanisme van de instituties. Hoe kunnen we in een volledig gestructureerde en gebureaucratiseerde wereld nog een oorspronkelijke toegang tot waarden hebben? Hoe is de transcendentie van de feitelijkheid in de huidige wereld te realiseren? Weber ziet hier een taak voor politieke leiders die door hun charisma in staat zijn de menselijke machine van het gebureaucratiseerde hedendaagse leven als het ware

185 Zie de treffende opmerkingen van Thomas, *Summa Theologiae*, I II, 94,2: "Sicut autem ens est primum quod cadit in apprehensione simpliciter, ita bonum est primum quod cadit in apprehensione practicae rationis, quae ordinatur ad opus. Omne enim agens agit propter finem, qui habet rationem boni. Et ideo primum principium in ratione practica est quod fundatur supra rationem boni, quae est, *bonum est quod omnia appetunt*. Hoc est ergo primum praeceptum legis, quod bonum est faciendum et prosequendum, et malum vitandum. Et super hoc fundantur omnia alia praecepta legis naturae: ut scilicet omnia illa facienda vel vitanda pertineant ad praecepta legis naturae, quae ratio practica naturaliter apprehendit esse bona humana." ["Zoals evenwel het zijnde het eerste is dat zonder meer gevat wordt, zo is het goede het eerste dat gevat wordt door de praktische rede, welke betrokken is op een werk. Elke handelende handelt immers omwille van een doel, dat het kenmerk van het goede heeft. En daarom is het eerste principe van de praktische rede, hetgeen gefundeerd is op het kenmerk van het goede, namelijk *het goede is hetgeen alle dingen nastreven*. Daarom is het 't eerste voorschrift van de wet, dat het goede gedaan en nagevolgd moet worden en het kwade vermeden. En daarop worden alle andere voorschriften van de natuurwet gegrond: zoals bijvoorbeeld dat alle dingen die gedaan dan wel vermeden moeten worden vallen onder de voorschriften van de natuurwet, voorschriften, welke de praktische rede krachtens haar eigen aard als menselijke goederen vat."]. Vgl. J. Peters, (1957), *Metaphysica*, § 150. Deze stelling omtrent de intuïtieve grondslag van de rationaliteit lijkt me een van de blijvend waardevolle elementen in de traditie van het denken van Thomas. Men moet de betreffende intuïtie dan wel als een impliciete intuïtie van het niet-voorwerpelijke interpreteren (vgl. § 31). Zie voor een kritiek op Webers interpretatie van het middeleeuwse natuurrecht L. Honnefelder, (1988), 'Die ethische Rationalität des mittelalterlichen Naturrechts'.

uitwendig ondergeschikt te maken aan de doeleinden die ze propageren. Middels hun uitstraling van onmiddellijke inspiratie moeten ze hun doeleinden realiseren. Maar de vraag wat de grondslag van de waardeïntuïtie is, wordt hier niet aangesneden. Het gaat alleen over het sociologisch probleem van de waarderealiseringsomstandigheden van een gerationaliseerde, gebureaucratiseerde wereld.

Het apriori doet zich evenwel gelden als het zwaartepunt waar de menselijke wil op betrokken is. De wil is een oorspronkelijke gerichtheid op het waardefenomeen, dat wil zeggen op waarde als te affirmeren, te realiseren en uit te drukken realiteit. Niet op een veelheid van waarden als mogelijk uitgangspunt van denken en redeneren. Als je waarden als uitgangspunt van denken opvat, breng je ze in een technische sfeer: of ze wel of niet werkelijk zijn als artefact is dan bijkomstig - zuivere essenties kunnen al dan niet in het bestaan worden gesteld. Maar de operatie van technische realisering vooronderstelt een praktische zin van waarde, namelijk waarde als datgene wat behoort te zijn. Waarde als praktisch fenomeen is dus iets dat je uitdrukt of belichaamt. Het heeft een innerlijke relatie tot zijn en is geen maaksel van het denken. Dat laatste heeft Weber in zijn denken verwaarloosd. Hij heeft waarderealiseringsveeleer als technische opgave begrepen. Weber heeft de waarderealiseringsprimair in een verstandelijke, technische context geanalyseerd en niet in een ethische. De intellectuele reconstructie van zin in een deductief-axiomatisch systeem heeft juist niet zin als praktische geldigheid, maar als mogelijke geldigheid voor het verstandelijk denken op het oog.

Het bijzondere van de hedendaagse westerse cultuur is, dat de rationeel-theoretische vorm van waarderealiseringsomstandigheden een zeker overwicht op de praktische historische ervaring van betekenis krijgt. Het lijkt alsof we zin denkend kunnen 'construeren' en technisch realiseren: een onhistorisch affirmeren en realiseren van een gekozen systeem van uitgangspunten. De macht van het ideële in onze tijd is het ideële als denkconstructie in combinatie met een techniek van realisering. Dat uit zich in de formalisering casu quo mathematisering van de rationaliteit op vele maatschappelijke gebieden, zoals recht, bestuur en onderwijs. Alle materiële beginselen worden in de vorm van een denkconstructie gesystematiseerd en als zelfstandige 'zinkosmos' tegenover andere vormen gesteld. Dit zou men een 'objectivisme' met betrekking tot het waardefenomeen kunnen noemen omdat de grondslag van het handelen wordt voorgesteld als een ideëel voorwerp (§ 13). Maar deze technische vorm waarin de realisering van waarden zich voordoet, heft de vraag naar de ethische grond van de realisering niet op. De waarden behoren immers een menselijk goed te representeren. Weber heeft door het feitelijke overwicht dat onze maatschappij verleent aan de positief wetenschappelijke analyse van het fenomeen van de waarderealiseringsomstandigheden en door zijn opvatting dat de werkelijkheid een conglomeraat van feitelijke gegevens is, ten onrechte gemeend dat het ethisch probleem principieel buiten de rationaliteit en intellectualiteit van de mens valt.

Weber ziet in dat het intellect in zijn betrekking tot waarde algemeenheid en alzijdigheid heeft. Het intellect kan in allerlei bijzondere vormen en verschijnin-

gen waarden onderkennen.¹⁸⁶ Weber erkent bovendien impliciet, dat het intellect als praktisch intellect hun geldigheid als reële aantrekkingskracht of imperatief voor het praktisch handelen ondergaat (§ 24). Dit impliciet gebleven inzicht moet mijns inziens geïnterpreteerd worden als een inzicht omtrent de eigen aard van de menselijke eindigheid. De eindigheid van het menselijk bestaan is daarin gelegen, dat wij de geldigheid slechts partieel in ons handelen kunnen uitdrukken. De eenheid van waarden die we op impliciete wijze vatten, kunnen we nooit adequaat realiseren, of we nu denken of handelen. Het centraal stellen van het keuzeprobleem wanneer het om het handelen gaat, is dus zeker realistisch. Weber heeft echter gemeend dat met de notie van 'keuze' het laatste woord gezegd is over het waardefenomeen zonder meer. Hij heeft door zijn bevangenheid in een empirische manier van beschouwen gemeend een veelheid van uitgangspunten aan te treffen. Maar daarbij heeft hij over het hoofd gezien dat alle waarden voor een ethische reflexie mogelijke vormen zijn waarin het menselijk goed zich presenteert. Hij heeft het ethisch fenomeen empirisch geïnterpreteerd als een van de vele waardesferen. De universaliteit van de ethische reflexie op waarden, die hij zelf impliciet erkent, wordt dan tot een particulier gezichtspunt gereduceerd. Dat is een miskennis van de wijze waarop de praktische rationaliteit in het handelen aanwezig is. De keuze tussen handelingsalternatieven beslist juist niet over de waarde van dat wat zich als waardevol aan ons opdringt. Die waarde is de grondslag en niet het voorwerp van de keuze. De keuze gaat veeleer om de vraag wat we zelf voor onze rekening willen nemen, dat wil zeggen wat we handelend hier en nu willen realiseren (§ 23 einde). De feitelijkheid van de keuze veronderstelt de praktische rationaliteit als niet-voorwerpelijke, intuïtieve grondslag.

§ 28 *De voorwerpelijke interpretatie van het bestaan*

Wanneer het gaat om het nut en het nadeel van de wetenschappelijke zelfinterpretatie voor het bestaan, moet de grondslag van de reflexie, namelijk onze ervaring met het bestaan, nader onderzocht worden. Het gaat mij om de betekenis van de wetenschap voor de interpretatie van het menselijk bestaan. De kern van dit bestaan is voor mij de vrijheid, ons vermogen om ons in ons denken en handelen zelfstandig te laten leiden door ons besef van het menselijk goed, dat waarvan wij ervaren dat het van essentieel belang is. Datgene wat voor ons van essentieel belang is, kan niet alleen een ideële entiteit zijn voor het theoretisch denken. Een norm of ideaal moet immers het streven, de wil, verplichten en niet slechts een relatie tot het bestaan hebben via het verstandelijk denken. De feitelijkheid die we reëel aantreffen is anderzijds niet als zodanig motiverend of verplichtend, omdat we haar in ons denken en willen juist overstijgen. Een aangetroffen realiteit kan nog op verschillende manieren - kritisch, instemmend - benaderd worden. Het gaat mij om de vraag, hoe hetgeen voor ons van essentieel belang is in onze ervaring van het bestaan zelf opgesloten ligt. Het lijkt mij dat we dat ervaren wanneer we het bestaan niet

186 WL 180v.

zozeer als aangetroffen feit, als wel als uitnodiging tot instemming beleven. De bestaanservaring is dan betrokken op de universele betekenis die het feitelijke voor ons heeft en niet zozeer op feitelijkeheid zonder meer.

Mijn vraag is dus: wat zijn de lotgevallen van deze ervaring van de geldigheid in het bestaan wanneer zij geconfronteerd wordt met de macht van de positieve wetenschap over ons denken en handelen? Om deze vraag te beantwoorden doet men er goed aan Webers gedachten over de wijze waarop de empirische wetenschap de relatie van vrijheid en geschiedenis interpreteert aan een nadere beschouwing te onderwerpen. Daarbij komt opnieuw de dubbelzinnigheid naar voren van het logisch en het empirisch gezichtspunt onder welke we de verhouding van feitelijkeheid en waarde kunnen beschouwen (zie § 17). Voor een logische wijze van beschouwen is de verhouding van waarde en feitelijkeheid een antithese. In zijn wetenschapstheoretische reflexie op de empirische wetenschap vertrekt Weber primair vanuit deze positie. Het zal evenwel blijken, dat de logische tegenstelling van feitelijkeheid en waarde voor de meer empirisch gerichte cultuursociologische respectievelijk cultuurfilosofische wijze van beschouwen, niet te handhaven is.

De wetenschap is in Webers opvatting het resultaat van een transcendentie van het feitelijke gegeven van de geschiedenis waar we ons in gesteld weten. In het wetenschappelijk denken gaan we het feitelijke te boven want we zien het feitelijke als een mogelijkheid onder vele. De wetenschappelijke objectivatie van het historisch proces heeft zelf een geschiedfilosofische strekking: het historisch proces is, afgezien van allerlei fysische en biologische processen, mede resultaat van menselijk willen. Het drukt onze transcendentie uit. Het historisch proces is wezenlijk contingent, want de menselijke vrijheid is niet de uitdrukking van een gegeven metafysische, objectieve zin. In de westerse geschiedenis is bovendien feitelijke een gesloten wereldbeeld doorbroken. De prominente plaats van de empirische wetenschap in de hedendaagse cultuur is daar een van de bewijzen van. De zin van de geschiedenis in een zodanig opengebroken historisch proces komt tot stand door onze eigen ordenende activiteit. De orde in de geschiedenis is een orde die wij er zelf in aanbrengen.¹⁸⁷ Het historisch proces heeft geen innerlijke dynamiek die gericht is op menselijk heil of geluk.

We zouden de geschiedenis in Webers wetenschapslogische conceptie kunnen opvatten als een mengsel van noodzaak en toeval. In de Griekse traditie denkend ziet Weber het historisch proces als de realisatie van één uit vele mogelijkheden. Dit is mathematisch gedacht in de lijn van Husserl. Het historisch proces is dan een waarde die een stelsel van variabelen aanneemt. Dit is een logische opvatting van het historisch proces die toegankelijk is voor het schouwend intellect. In de Joodse traditie krijgt de geschiedenis vorm door de oproep of het bevel van leiders, profeten en sterke persoonlijkheden, welke door hun charisma waarden als werkende kracht in het geschiedproces inbrengen. Dit is de dynamische kant van het historisch proces die toegankelijk is voor wil en

187 Windelband heeft in 'Geschichte und Naturwissenschaft' (1894) reeds de tegenstelling van apriorische, logische structuren - bij Windelband: natuurwetten - en contingente feitelijkeheid van het reële historische proces naar voren gebracht in navolging van Leibniz' onderscheid van *vérités de raison* en *vérités de fait*.

gevoel. Logische mogelijkheid staat dus tegenover irrationeel, feitelijk aangetroffen bestaan. Het is onbegrijpelijk waarom een waarde het historisch proces feitelijk bepaalt als je alleen kijkt naar de speelruimte van logische mogelijkheden. De wetenschappelijke houding is een zuivere vorm van transcendentie. Zij laat zich niet bepalen door enig feit maar is zuiver betrokken op ontijdelijke logische mogelijkheden en empirisch onderzoek naar feitelijke realisaties.

Hoe verschijnt de vrijheid in een dergelijke dualistische conceptie? Voor Weber is vrijheid onafhankelijkheid. Hij stelt het gestuurd worden door uitwendige prikkels antithetisch tegenover het zichzelf richten van de persoonlijkheid op waarden en het *à tort et à travers* vasthouden daaraan. Weber verdedigt met andere woorden een zuivere transcendentie ten opzichte van het feitelijke als voorwaarde van de vrijheid. Hij verdedigt een stoïsche apathie tegenover het materiële die door een hartstochtelijke gedrevenheid door het goddelijke wordt opgevuld. Dat Weber de vrijheid heeft gezocht in de wilsinzet die betrokken is op een waarde is een winst. Want hij heeft laten zien, dat een puur factische benadering van het fenomeen van de vrijheid niet voldoende is. Het is onvoldoende om te zeggen: mensen zijn vrij, want wat ze feitelijk doen is een weerspiegeling van datgene wat ze eigenlijk willen. In Webers sociologie wordt ingezien dat een dergelijk gemakkelijk soort liberalisme niet terecht is. Weber stelt de onvrijheid van het gestuurd worden door materiële prikkels tegenover een subject dat zich actief verhoudt tot waarden. Weber denkt rigoristisch over het aanhangen van een waarde. Hij wil zich niet door de realiteit laten beleren.¹⁸⁸ Webers dualistische ontologie, die het produkt is van zijn tekortschietende interpretatie van wetenschap, leidt dus tot een voluntaristische conceptie van wilsvrijheid. Alle mogelijke uitgangspunten voor het willen en handelen zijn gelijklijk beschikbare alternatieven. De wil zou zich volledig onafhankelijk van enige binding kunnen bepalen tot een zelf gekozen uitgangspunt.¹⁸⁹ Deze redenering zou tot de conclusie leiden, dat het willen en handelen volledig soeverein tegenover de geschiedenis kunnen staan.

Is een dergelijke antithetische geschiedconceptie vol te houden? Voor een meer empirisch realistische benadering van het historisch proces welke ook bij Weber te vinden is, is dat niet mogelijk. Weber stelt dat ons inzicht gebonden is aan de concrete cultureel-historische omstandigheden onder welke we leven. Voor de concrete gezichtspunten en problemen van de wetenschap is de historische bepaaldheid van onze cultuur de beslissende factor. Hoezeer Weber ook in logisch opzicht de vrijheid tegenover het feitelijke benadrukt, hij moet toch erkennen dat bepaalde waarde-ideeën de cultuur van onze tijd en dus ook de wetenschap beheersen. Weber ziet ook de wetenschap onderworpen aan een cultureel veranderingsproces waar zij niet onderuit kan. Hij spreekt dan over de

188 Deze these is natuurlijk slechts één aspekt van Webers gedachtegang en geldt slechts bij de veronderstelling van een logische conceptie van waarden. Zie voor deze opvatting bijvoorbeeld WL 512vv; PS 548, 550vv, 560.

189 Zie bijvoorbeeld W.J. Mommsen, (1965), 'Universalgeschichtliches und politisches Denken bei Max Weber' (p. 107), die in dit verband Weber in een nauwe samenhang met Nietzsche ziet.

cultuurproblemen en hun historische transformatie.¹⁹⁰ De wetenschap van onze tijd kan constateren en tot bewustzijn brengen dat het goddelijke uit de wereld verdwenen is. Zij kan verder beredeneren dat dit een resultaat is van het proces van rationalisering dat in de westerse cultuur op gang is gekomen. Maar zij kan volgens Weber dit hedendaagse gegeven niet ongedaan maken. De macht van de feitelijkheid van de geschiedenis verhindert bijvoorbeeld in onze tijd de geldigheid van een religieuze interpretatie van de wereld. We kunnen de historische ervaring die we hebben opgedaan niet meer ongedaan maken. Blijkbaar is zowel het inzien van logische mogelijkheden als de realisatie ervan voor Weber gebonden aan specifieke historische voorwaarden die niet in onze macht liggen. Welke waarden in de geschiedenis invloed krijgen, hangt, afgezien van charismatische figuren, af van een veelheid van maatschappelijke factoren. De concrete historisch gegroeide maatschappelijke voorwaarden onder welke we leven maken uit welke waarden voor ons toegankelijk zijn en welke invloed zij op ons handelen kunnen krijgen.

Weber ziet hier iets dat hij in zijn logische reflexie op de wetenschap vergeet. Er moeten concrete voorwaarden vervuld zijn, wil een bepaalde relatie tot waarden tot stand komen. Op basis van filosofische uitgangspunten, namelijk onder invloed van een dualistische metafysica, verdedigt hij een conceptie van het nastreven van waarden die hij zelf sociologisch weerlegt. En zelfs dit inzicht in de historische toegang tot de intuïtie van geldigheid wordt door hem nog voorwerpeijk geïnterpreteerd. Dat laatste gebeurt waar hij de ontwikkeling van de westerse vorm van rationaliteit als een noodlot (*Schicksal*) beschrijft dat ons overkomt, of waar hij het conflict tussen waarden beschrijft als een strijd van goden die over onze hoofden heen om ons lot vechten. Hij stelt het feit dat wij waarden aanhangen voor als resultaat van een causaal gedetermineerd proces waaraan we onderworpen zijn. De waarden fungeren in een dergelijke opvatting niet meer als iets waardevols, maar als causale krachten die ons denken en handelen uitwendig determineren.¹⁹¹

De houdbare kern in Webers gedachtengang lijkt mij, dat wil men waarden kunnen nastreven er concrete voorwaarden vervuld moeten zijn. Anders komen ze niet in het vizier of blijven het onwaarachtige gedachtenconstructies. De aantrekkingskracht en betekenis van Webers sociologie ligt daarin, dat ze enerzijds een reflexie is op de existentiële betekenis van onze historische ervaring en anderzijds de maatschappelijke voorwaarden blootlegt onder welke die ervaring mogelijk is. De sociologie ziet in dat het menselijk bestaan historische, materiële wortels heeft en dat dit inzicht consequenties heeft voor onze betrekking tot de ideële grondslag van het menselijk handelen. Maar het surplus aan inzicht dat de empirische wetenschap ons - boven de traditionele filosofische reflexie op het apriori uit - schenkt, heeft ook zijn prijs. Het inzicht in de historische en maatschappelijke wortels van onze ideeën en idealen produceert bijna onvermijdelijk de schijn dat historische feitelijkheid de laatste grond

190 Zie het indrukwekkende einde van het artikel over objectiviteit (1904), WL 213v; vgl. WL 609, 612 en §§ 16 einde, 17.

191 WL 337vv, 531v.

van het denken en handelen is. Het is de macht van de positieve wetenschap over ons denken, dat we de wetenschap zelf objectivistisch interpreteren. Het menselijk bestaan wordt dan gedacht als een combinatie van feitelijk waarneembare krachten en voor het denken gegeven logische structuren, een combinatie van empirische en logische voorwerpen. Dat leidt tot miskenning van de eigen aard van het apriori. Het wordt geïnterpreteerd als een denkconstructie of een feitelijk gegeven. Maar datgene waar Weber inhoudelijk op betrokken is, de historische realisatie van het waardefenomeen, weerlegt in wezen de voorwerpelijke interpretatie ervan. De ervaring van de geldigheid in het bestaan wordt door de zichzelf voorwerpelijk interpreterende sociale wetenschap als effect van maatschappelijke factoren, en dus als subjectieve schijn afgedaan.¹⁹² Toch duikt ze in het empirisch onderzoek telkens opnieuw op.

Is Webers misvatting in dit opzicht een toevallig gebrek? Nee. Weber is een groot denker. Zelfs aan de beperkingen van zijn denken ligt inzicht ten grondslag. Webers objectivistische interpretatie van het apriori drukt het inzicht uit in de feitelijke overmacht van het positief wetenschappelijk denken in de hedendaagse cultuur van het Westen. Het apriori verschijnt in onze cultuur overwegend in de vorm van een denkconstructie die analoog aan een technisch ontwerp al dan niet gerealiseerd kan worden. Weber heeft dat feit niet alleen empirisch sociologisch geanalyseerd, hij heeft er ook conclusies in filosofische zin aan verbonden. Hij drukt de macht waar hij sociologisch op reflecteert ook nog onkritisch, op voorwerpelijke wijze uit in zijn wetenschapstheoretische en cultuurfilosofische reflexie op de grondslag van het menselijk handelen. De antithese tussen waarden als logische mogelijkheden en als feitelijke krachten, welke Weber tot grondslag van zijn denken maakt, weerspiegelt de macht van de positieve wetenschap over de filosofische reflexie. De grondigheid van Webers inzicht in de machten van onze tijd heeft bij hem geleid tot een uitermate scherpe uitdrukking van de existentiële problematiek die onze cultuur met zich mee brengt. Maar Weber is filosofisch ook in die problematiek bevangen gebleven. De machten waar hij inzicht in wilde verwerven hebben zijn denken tot in de grondslagen bepaald.

Wellicht is dat ook een verklaring voor Webers ambivalente verhouding tot de hedendaagse wereld. Weber heeft de vorm welke de rationaliteit in onze tijd aanneemt enerzijds positief willen interpreteren als de manier waarop het universeel geldige denken in onze tijd gestalte krijgt. Anderzijds heeft hij in deze rationaliteit de macht van een historisch noodlot ervaren. De geïnstitutionaliseerde arbeid aan de rationalisering van het bestaan roept een specifieke ervaring van zinloosheid op welke het hedendaagse bestaan kenmerkt. De technisch-wetenschappelijke vooruitgang is immers op zichzelf genomen een proces zonder eindpunt of existentieel relevant doel.¹⁹³ Bij Weber heeft dat geleid tot een persoonlijk ervaren ambivalentie. In deze ambivalentie die de innerlijke

192 Zie bijvoorbeeld P. Bourdieu, (1977), 'La production de la croyance', vert. in: dez., (1989), p. 246vv.

193 Rel I, 569v. Vgl. Freyer (1930/1964), p. 157; Löwith (1932/1960), p. 28v; Nolte, (1963), 'Max Weber vor dem Faschismus', p. 14vv; Bendix, (1970), 'Sociology and the Distrust of Reason', in het bijzonder p. 835; Habermas, (1981), *Theorie des kommunikativen Handelns*, Bd. I, p. 253, 330v.

aanvaarding van de hedendaagse wetenschap en van haar rationaliteit, en een besef van de uiteindelijke zinloosheid ervan combineert, ligt de grondslag van Webers denken in nuce opgesloten. Maar deze ervaring van ambivalentie zelf wijst op een diepere, intuïtieve grondslag van de rationaliteit die in Webers denken geen plaats meer kon krijgen. De ervaring van mogelijke zinloosheid van het denken en handelen wijst op een intuïtief, niet-voorwerpelijk besef van geldigheid, dat realiter voorwaarde van de mogelijkheid van ambivalentie is.

Uit deze redenering kun je alleen maar concluderen dat Webers kentheoretische en filosofische raamwerk tekort schiet om de strekking van het fenomeen dat hij wil belichten te vatten. De filosofische reflexie die de centrale ontologische tegenstelling zoekt tussen apriorische, logische structuren enerzijds, en feitelijk-contingente krachten en determinaties anderzijds, kan het waardefenomeen niet als reëel historisch fenomeen begrijpen. Zij drukt slechts de macht van de mathematische en positief-wetenschappelijke interpretatie van het apriori uit. Weber blijft in zijn filosofische reflexie gebonden aan rationalisme en positivisme, de filosofische uitdrukking van de macht van het mathematisch en empirisch wetenschappelijk denken. Toch stuit hij op 'waarde' als een gehalte aan historische zin dat niet reduceerbaar is tot een logische mogelijkheid, noch tot een toevallig empirisch feit (vgl. § 17). Dit gehalte is leidraad voor de gezichtspunten en probleemstellingen van zijn empirische wetenschap. Maar het is als apriorische grondslag niet benaderbaar als feitelijk gegeven of denkontwerp. De hele these over de rationalisering is toegespitst op het in kaart brengen van de lotgevallen van de westerse vorm van rationaliteit. Deze rationalisering is ontegenzegglijk de realisering van 'waarde', al hoeft zij niet als 'absolute' waarde, dat wil zeggen als de exclusieve leidraad van het handelen, geïnterpreteerd te worden. De leidraad voor het voor ons zinvol toegankelijke handelen zoek ik in navolging van Weber in de intuïtie van waarde waar de historische ervaring naar verwijst: de ervaring van de imperatieven die immanent in ons leven besloten liggen, de eisen van het heden. De ervaring van geldigheid die in ons kennen en handelen besloten ligt toont aan, dat we beland zijn op een grens waar voluntarisme en axiomatisch denken hun geldigheid verliezen. Het apriori doet zich gelden, niet in de vorm van een eeuwig voor het contemplatief denken gegeven goddelijke natuur, maar als een eis die in de historische ervaring zelf zichtbaar wordt. Het ideële heeft dus een materiële, historische basis. Het is niet zonder meer voor het denken beschikbaar, maar blijft voor zijn toegankelijkheid gebonden aan een historisch-relatieve toegang. Het interesse bij de realisering van de doeleinden van ons handelen is innerlijk verbonden met de historisch gesitueerde reflexie op het gehalte ervan.

§ 29 Sociologie en subjectiviteit

De antithese van idealiteit en feitelijkheid welke Webers wetenschapstheoretisch en ethisch denken beheerst, dringt ook door in zijn sociologie. Een eerste blik op de sociologische grondbegrippen leert dat de handelingsvormen onderver-

deeld kunnen worden al naar gelang hun oriëntatie op ideële of feitelijke toedrachten.¹⁹⁴

Het emotioneel handelen en het waarderationeel handelen worden daardoor gekenmerkt, dat ze betrokken zijn op dat wat de feitelijke van het alledaagse overschrijdt. Het charisma is de bij uitstek revolutionaire macht welke de traditie kan doorbreken¹⁹⁵; de waarderationele oriëntatie is de gerationaliseerde vorm van betrokkenheid op een transcendentie van het feitelijke. Hierbij is reeds een reflexie voltrokken op de ideële zin van het handelen. Tegenover deze beide vormen van ideële betrokkenheid van het handelen stelt Weber de gerichtheid op traditie en op belangen als alledaagse vormen van handelen. Het handelen is dan primair georiënteerd op de feitelijke van een gegeven maatschappelijke realiteit. Traditioneel handelen is als vorm van gewoontehandelen gebonden aan het heersen van bestaande stereotypen. Het gaat wezenlijk niet uit boven de feitelijke gegeven levensvormen die als handelingscontext aanwezig zijn. Het doelrationeel handelen is georiënteerd op de aangetroffen subjectieve behoeften van de actor en de feitelijke aangetroffen situatie waarin die behoeften bevredigd moeten worden.

Wat in het oog springt is dat Weber het individu dat de handeling voltrekt niet echt concipieert.¹⁹⁶ Dat blijkt uit het feit dat hij niet ingaat op de verhouding van subject en handeling. De antropologische grondslag van de handeling in het subject, met name de vraag of we hier van 'wil' mogen spreken, wordt in het duister gelaten. Ook de subjectieve voorwaarde van de mogelijkheid om te wisselen tussen verschillende handelingsoriëntaties, die in het subject een zekere beschikkingsmacht over handelingen zou veronderstellen, wordt niet verder gethematiseerd. Weber laat in het duister op welke wijze een subject 'zin met een handeling verbindt' en wat het wil zeggen dat deze zin 'subjectieve zin' is. In deze formuleringen ligt onder de wat onbestemde woordkeuze een wereld van problemen opgesloten. Het begrip 'zin' of 'betekenis' krijgt de inhoud van een empirisch aantrefbare, subjectieve voorstelling van een handelende actor, die het ongeschikt maakt als basis van een sociologie die wil verstaan. Betekenis als boven-individuele geldigheid van de leidraad van het individuele handelen wordt dan geëlimineerd. Door betekenis op te vatten als subjectieve overtuiging of zinconstructie is het onmogelijk te begrijpen dat individuen betrokken zijn op het gelden van culturele tradities, dat ze onder de invloed kunnen komen van charismatische leiders en dat ze betrokken kunnen worden in een proces van rationalisering daarvan. De argumentatie in *Wirtschaft und Gesellschaft* loopt hoofdzakelijk andersom: niet vanuit de subjectieve zingeving van het handelen naar maatschappelijke structuren, maar vanuit ideële beginselen en maatschappelijke structuren naar het handelen van individuen.¹⁹⁷

De suggestie dat handelen en zin tot onderscheiden categorieën van entiteiten behoren is evident onjuist. Handelen en zin verwijzen immers wederzijds naar

194 WuG 12vv. Voor een empirisch gevulde versie van deze tegenstelling zie Rel I, 521, 527, 534.

195 WuG 142

196 Dat merkt ook Sprondel op. Zie W.M. Sprondel, (1973), 'Sozialer Wandel, Ideen und Interessen', p. 221.

197 B.E. van Vucht Tijssen, (1985), *Uit de ban van de rede*, p. 101. Vgl. WL 189, 430.

elkaar. Ze kunnen niet als zelfstandige realiteiten gedacht worden. Een alternatieve mogelijkheid is om handeling en zin als 'factoren' te denken die van elkaar afhankelijk zijn. Maar wat wil het zeggen dat ze 'verbonden' zijn? Is er hier - zoals de formulering suggereert - een subject dat door zijn beschikkingsmacht een variabele zin met een handeling kan verbinden en op die wijze een verband tussen twee factoren tot stand brengt? Of is in de dichotomie van zin en handeling reeds de centrale tegenstelling van idealiteit en feitelijkheid aan het werk en is de 'verbinding' van beide een onopgelost probleem?

Om op deze vragen enig licht te werpen, verdient het aanbeveling eerst nader in te gaan op het probleem van de theoretische leemte in Webers denken in zoverre het 't subject van de handeling betreft. Wat is de reden voor deze leemte waar het gaat om het subject dat de handeling tot handeling maakt en dat de grondslag van de verschillende handelingsoriëntaties is? Mijns inziens is dat Webers empirisch wetenschappelijk uitgangspunt. Weber maakt het menselijk bestaan als empirisch aantrefbaar bestaan tot uitgangspunt van zijn denken. Hij thematiseert de subjectiviteit in zoverre ze aanwezig is in de aantrefbare gestalte van het handelen en in de zin die daar daadwerkelijk mee belichaamd is. Dat Weber deze belichaming als een 'verbinding' van zin met een handeling karakteriseert, weerspiegelt zijn streven om zich zo empirisch mogelijk uit te drukken. Deze benadering van het menselijk bestaan betekent dat het subject op geobjectiveerde wijze tot onderwerp van studie wordt. Weber bestudeert het subject vanuit het gezichtspunt van de feitelijke sociale relaties respectievelijk structuren waarin het handelend present is en vanuit de betrokkenheid op waarden en wereldbeelden zoals die in een theoretische reflexie denkend tot uitdrukking kunnen worden gebracht. De objectivatie die de empirische wetenschap voltrekt houdt dus in dat handelingen geïnterpreteerd worden als onderworpen aan of geconditioneerd door structuren. Structuren kunnen zowel gelegen zijn in wereldbeelden als in de maatschappelijke relaties waarin subjecten handelend present zijn.

Ondanks deze nadruk op structuren gaat het Weber om de handeling als handeling van een subject en om maatschappelijke en ideële samenhangen die hun bestaan te danken hebben aan de subjectieve activiteit van individuen. Weber staat dus wel degelijk in de traditie van het Duits idealisme. Het gaat hem om concrete subjecten als grondslag van maatschappelijke samenhangen. Maar zijn realisme met betrekking tot de structurele condities waar het menselijk bestaan aan gebonden is, verbiedt hem de subjectieve grondslag van het menselijk handelen als een vrije, creatieve oorsprong te denken. De in het handelen voltrokken 'objectivatie' van de menselijke activiteit in gewoonten, tradities, maatschappelijke structuren en wereldbeelden is geen spontane creatie. De verhouding van handelen en sociale realiteit kan dus alleen als een proces van objectivatie beschreven worden, wanneer we ons realiseren dat het subject dat aan deze objectivatie ten grondslag ligt reeds geconcipieerd is vanuit de maatschappelijke en ideële structuren die het tot stand brengt.¹⁹⁸ Net zoals in het denken

198 Vgl. V. Bader, (1989), 'Max Webers Begriff der Legitimität', p. 307, 303. Het in de loop der tijd veelvuldig herhaalde verwijt van H. Freyer (1930/1964, p. 177v) dat Webers grondconceptie omtrent het handelen individualistisch, naturalistisch en psychologistisch is omdat de feitelijke gelding van een maatschappelijke

van Marx¹⁹⁹ is bij Weber het subject reeds van meet af aan onderworpen aan een voorwerpelijkheid die het desondanks in beginsel zelf tot stand brengt. De realiteit waar het subject op betrokken is, is uitsluitend een geobjectiveerde realiteit, dat wil zeggen een feitelijk aangetroffen werkelijkheid van geïnstitutionaliseerde culturele tradities, van gegeven behoeften en belangen, en een ideële realiteit van het charisma van personen, van waarden en wereldbeelden als gegeven mogelijkheden voor het denken, voelen en streven.

Hoe kan in een zodanige conceptie het vrijheidsstreven van individuen gedacht worden? Als we over 'vrijheidsstreven' spreken, moeten we denken aan de uitoefening van de rationaliteit in het denken en handelen. De uitoefening van de rationaliteit is in Webers gedachtengang immers de uitoefening van het specifiek menselijke vermogen. In de opvatting dat de realisatie van het specifiek menselijke de eigen aard van de vrijheid laat zien, betoont Weber zich een trouw leerling van het westerse filosofische denken.²⁰⁰ Door de specifieke conceptie van rationaliteit die hij verdedigt, krijgt de realisatie van de vrijheid bij hem een eigen karakter. Webers antithetische conceptie van rationaliteit, waarin het logische tegenover het feitelijke wordt gesteld, werkt door in een antithetische opvatting over de realisatie van de vrijheid. Enerzijds ziet Weber de rationeel bureaucratische ordening van de hedendaagse samenleving bij uitstek als de belichaming van rationaliteit. Maar de individuen die zich daaraan volledig onderschikken verliezen tegelijkertijd hun eigen autonomie. De heroïsche conceptie van individuele zelfbepaling waarmee Weber het vrijheidsstreven karakteriseert, staat in oppositie tot de bureaucratisering die onze samenleving kenmerkt.²⁰¹ Tegenover de aanpassing van de beampte die onderdeel is van de moderne bureaucratische machine stelt Weber de principieel geïnspireerde oppositie van het sterke individu dat in een heroïsche strijd zijn wil doorzet. Webers antithetische conceptie van rationaliteit komt dus rechtstreeks tot uitdrukking in zijn antithetische conceptie van de uitoefening van die rationaliteit in het handelen. Weber zelf heeft de ambivalentie welke deze gedachtengang oproept onderkend (vgl. §§ 23, 24, 28). Hij is er evenwel niet in geslaagd voor dit probleem een oplossing te vinden.

ordening niets anders is dan de kans dat ze nagevolgd wordt, berust op een filosofisch vooroordeel. De eis van Marx, dat maatschappelijke samenhangen als een objectivatie, een resultaat van subjectieve activiteit, dat wil zeggen van van arbeid, gedacht moeten worden - waaraan Marx zelf overigens niet consequent tegemoet komt - mag je niet in Webers denken projecteren. Freyer ziet niet dat bij Weber handelen altijd al geconcipteerd is vanuit de structuren waarop het betrokken is. Dat geldt ook voor de handelingsvormen van de *Soziologische Grundbegriffe*. Er is dus geen reden om met Freyer en Walther een discrepantie tussen handelingsbegrip en sociologie aan te nemen.

199 Vgl. J. van Santen, (1968), *De marxistische accumulatie-theorie*, p. 20-58 en i.h.b. p. 50vv.

200 Vgl. M. Albrow, (1990), *Max Weber's Construction of Social Theory*, p. 122vv.

201 Het is opmerkelijk dat Weber vrijheid en vrijheidsgevoel regelrecht in verband brengt met teleologisch-rationeel handelen (WL 132v, 226v) en opmerkt: "Streng rationales Handeln (...) wäre glatte und restlose 'Anpassung' an die gegebene 'Situation'. (...) Die Geschichte wäre in der Tat nichts weiter als eine Pragmatik der Anpassung (...) wenn sie lediglich eine Analyse des Entstehens und Ineinandergreifens von einzelnen 'freien', d.h. teleologisch absolut rationalen Handlungen einzelner Individuen wäre." (WL 227 noot). PS 332vv en 545v legt de nadruk wat betreft de grondslag van de vrijheid daarentegen op de eigen verantwoordelijkheid van het individu voor de zaak waar het hem om gaat. Vgl. Löwith, (1932), p. 34 en Ph. Raynaud, (1987), *Max Weber et les dilemmes de la raison moderne*, p. 137, 145, 155v.

Het is Webers genialiteit dat er een onderstroom in zijn denken is die wijst op een ander, fundamenteeler begrip van rationaliteit. Dat komt onder andere tot uiting in zijn politieke sociologie. Webers typologie van dominantie (*Herrschaft*) is gebaseerd op de onderscheiden gronden op basis waarvan aanspraken op dominantie legitieme gelding kunnen hebben. Zoals bekend maakt Weber onderscheid tussen: piëteit, het geloof in de heiligheid van de traditie; de overgave aan de heiligheid of het heldendom van een 'charismatische' persoon; en het geloof aan de legaliteit van geschreven wettelijke verordeningen.²⁰² De uiteindelijke toets voor de legitimiteit van machts- en gezagsverhoudingen is dus het geloof en de instemming van degenen die aan autoriteit onderworpen zijn.

Weber wijst er op dat er een samenhang is tussen legitimiteitsaanspraak van autoriteiten casu quo sociale ordeningen en het legitimiteitsgeloof van de onderworpen individuen.²⁰³ Vanuit de aanspraak op legitimiteit geredeneerd is het zich feitelijk voegen van individuen in een sociale ordening en de stabilisering van deze ordening het uiteindelijke doel. In deze functionele wijze van beschouwen is het legitimiteitsgeloof van individuen van belang vanwege de stabiliserende rol die het voor een maatschappelijke ordening vervult. En wanneer Weber stelt dat het feitelijke de vader van het geldende is²⁰⁴, hoeft hij nog maar een stap te zetten om het legitimiteitsgeloof als effect van de macht of de aanspraak op prestige te beschouwen.²⁰⁵ Het geloof van de enkeling vervult dan een functie in de stabilisering van feitelijk geldende machtsverhoudingen. In zijn ontstaan en voortbestaan is het geloof afhankelijk van de effectiviteit en het succes van die verhoudingen. Het is deze vorm van geloof, welke voortkomt uit de macht van feitelijke verhoudingen, die Weber als een vorm van ontkenning van de menselijke autonomie beschouwt. Webers diagnose omtrent de onvrijheid die het gevolg is van de rationalisering en bureaucratisering van de hedendaagse maatschappelijke verhoudingen in het Westen veronderstelt, dat het specifieke legaliteitsgeloof dat deze verhoudingen legitimeert niet een uitdrukking kan zijn van de autonomie van de onderworpen individuen. Een geloof dat door de feitelijke maatschappelijke verhoudingen opgedrongen is, is onecht.²⁰⁶

Weber is dus op zoek naar een oorspronkelijker verhouding van het feitelijke en het geldige dan het geloof dat effect is van feitelijke verhoudingen. Zo'n oorspronkelijker verhouding is daar aanwezig, waar de overtuiging uitoefening is van de persoonlijkheid zelf.²⁰⁷ De geldigheid die Weber zoekt is de geldigheid van een waardegehalte welke op vrije wijze door een subject geaffirmeerd kan worden. Weber veronderstelt dat het individu in staat is op zelfstandige wijze een besef van waarde te ontwikkelen en te affirmeren.

202 Zie bijvoorbeeld WuG 124, 19.

203 WuG 122, 16, 19.

204 WuG 15, 191v, 195v, 246-250.

205 WuG 153, 520v, 527v. Vgl. Bader, (1989), p. 300v.

206 WL 539v, vgl. 513vv; speciaal in het kader van academische verhoudingen 492vv, 602.

207 WL 613, 540.

Deze gedachte is niet alleen voor een ethiek van het individuele handelen van belang. Webers begrip 'legitimiteit' verwijst wel degelijk naar een besef van geldigheid dat uitoefening van rationaliteit is en niet alleen een effect van heersende machtsverhoudingen. Dit besef van geldigheid is uiteindelijk een van de voorwaarden voor de legitimiteit van een maatschappelijke ordening. De kern van Webers gedachtengang is immers dat het subjectieve fundament van de gehoorzaamheid, de affirmatie van geldigheid door het individu, niet alleen effect kan zijn van de feitelijke machtsverhoudingen in een sociale relatie, omdat die machtsverhoudingen er mede op gebaseerd zijn.²⁰⁸ De geldigheid is een oorspronkelijk soort oorzaak in de structurering van maatschappelijke verhoudingen. Hoe zou je immers sociologisch over charisma, rationaliteit of rationalisering kunnen spreken zonder de relatie van het menselijk denken, voelen en streven tot geldigheid te vooronderstellen? De empirische sociologie moet geldigheid vooronderstellen zonder deze intuïtie evenwel empirisch te kunnen verantwoorden. Maar daarmee is een fundamentele begrip van rationaliteit voorondersteld dan het begrip van rationaliteit dat in Webers dichotomie van waarde- en doelrationaliteit is gedacht. Het is de rationaliteit van een subject dat zijn eigen besef van geldigheid op zelfstandige wijze uitoefent in zijn handelen. Dat is het uiteindelijke criterium van rationaliteit en vrijheid waar Webers gedachtengang naar verwijst. Weber heeft de oorspronkelijke affirmatie van geldigheid door het subject evenwel niet als uitoefening van rationaliteit onderkend, omdat hij de empirisch wetenschappelijke, logische vorm van rationaliteit verabsoluteerd heeft (vgl. §§ 26-28).²⁰⁹

Hiermee is tegelijkertijd een begin van beantwoording geformuleerd op de eerder gestelde vragen over de subjectieve grondslag van zin en handelen en beider verbinding. Webers denken verwijst naar een conceptie van subjectiviteit en rationaliteit die hij niet expliciet doordacht heeft. In het laatste hoofdstuk zal worden gezocht naar een nadere filosofische omschrijving daarvan.

208 Vgl. W. Brugger, (1980), *Menschenrechtsethos und Verantwortungspolitik*, p. 211v. De onder invloed van Nietzsche ontwikkelde gedachtengang die dat wil ontkennen en alle normativiteit genealogisch uit fysieke kracht of overwicht af wil leiden, is een denkconstructie die empirisch geen steun heeft en filosofisch nauwelijks dwingend genoemd kan worden.

209 Het is dan ook geen wonder dat Weber elke gedachte aan een receptief moment van de rationaliteit afwijst (zie bijvoorbeeld Rel I, 111 noot 4: "das religiöse Erlebnis ist selbstverständlich irrational wie jedes Erlebnis"). Hij brengt rationaliteit uitsluitend in verband met produktie, vorming en constructie.